

Смерть Володимира Великого і зцілення розслабленого

Опис смерті й поховання Володимира Святославича у *Повісті временних літ* під 1015 р.¹ є загадковим з двох причин.

Оумре же на Берестовѣмъ . и потаиша и . бѣ бо Сѣполкъ Къевѣ . ночью же межю клѣтми проймавшє помость . вбертѣвшє в коверъ . и оужи съвѣсиша на землю . възложше и на сани везше поставиша и въ стѣи Бѣи . юже бѣ създаль самъ . се же оувѣдѣвшє людє . бе-щисла снидошася . и плакашася по немь .

По-перше, тут наведено особливі технічні подробиці. Тіло князя спускали на мотузках з верхнього поверху на нижній, попередньо розібравши перекриття. Нічого подібного невідомо з інших, доволі стандартизованих, описів князівських поховань давньоруського часу. По-друге, літопис стверджує, що в такий дивний спосіб хотіли приховати смерть князя («потаиша и») і надає не цілком зрозуміле пояснення: «бѣ бо Сѣполкъ Къевѣ» (хотіли, щоб Святополк не дізнався, чи, навпаки, сам Святополк хотів утаємничити смерть батька?).

Водночас хроніка описує цілком звичне транспортування тіла на саях з Берестового до Києва і встановлення у Десятинній церкві, після чого безліч людей зійшлася, щоб оплакати померлого. Отже, текст містить логічну суперечність: якщо хотіли приховати смерть, чому тіло повезли до головного храму міста? Так само нічого конспірологічного насправді немає у нестандартному інженерному рішенні виносу тіла з приміщення.

Звернімо увагу на те, що твердження про приховування смерті князя є авторським поясненням описаної далі події (із залученням характерного звороту «бѣ бо»). Складається враження, що хроніст намагався раціоналізувати пригадування про подію, очевидцем якої він не був і зміст якої ані він, ані його інформатори, вже до кінця не розуміли.

За інтерпретацією Юрія Писаренка², дійство на Берестовому мало в основі слов'янський язичницький обряд виносу тіла небіжчика не через двері, а в інший спосіб, аби смерть не повернулася тією ж дорогою. Соціально-культурною причиною «таємного поховання» дослідник вважає страх київської верхівки перед ритуальним розграбуванням двору князя, яке неодмінно би сталося за умов відкритого оголошення новини про смерть Володимира. Подібним чином підійшов до тлумачення цього повідомлення *ПВЛ* і Володимир Петрухін³. На думку вченого, незвичний спосіб поховання князя слід пояснювати страхом оточення перед «незадоволенням» мерцем, що може турбувати живих після смерті.

Однак, запропонований Писаренком і Петрухіним пояснювальний контекст не можна вважати цілком коректним. За логікою дослідників, ми повинні розглядати подію початку XI ст. у світлі модерних етнографічних спостережень. Це є методологічно слабким рішенням. І не тільки тому, що це означає

порівнювати дуже віддалені у часі феномени. Хибним видається самий підхід (що увійшов у стійку традицію в історіографії) — шукати аналоги давньоруських князівських практик у звичаях слов'янського селянства.

Неймовірно, щоб Володимир і його руське оточення брали зразки своєї поведінки від того населення, яке вони ще активно продавали як рабів, обкладали даниною та експлуатували, розбудовуючи Руську Землю. Погляди київської верхівки початку XI ст. було спрямовано в бік християнської Візантії. І саме там — у візантійських імперських ритуалах і християнських священних книгах — слід шукати взірці й витoki практик киеворуських неофітів.

Обравши таку перспективу, ми легко знайдемо аналог і, вочевидь, зразок, дивного ритуалу, проведеного на Берестовому у липні 1015 р. Це оповідь *Євангелія від Марка* про зцілення розслабленого:

и не могъще прити къ нѣмоу народа ради отъкрыша покровъ идеже бѣ и прокопавъше сѣвѣсиша одръ на нѣмъ же ослабленѣи сълежаше⁴.

Подібність до хронікального повідомлення тут не тільки і не стільки текстуальна, скільки змістова. І саме в цій, явно не випадковій, паралелі, як видається, лежить ключ до розуміння дивних дій з князем. Читач або, точніше, слухач євангельської оповіді початку XI ст. дізнавався, що зцілення Христом безнадійно хворого відбулося після того, як під ложем нещасного розібрали підлогу і звисили його додолу. На Берестовому зімітували євангельську сцену: «проймаваше помость . вбертѣвшѣ в коверъ . и оужи сѣвѣсиша на землю».

Щоправда, літопис стверджує, що цю процедуру здійснили з тілом померлого Володимира. Втім, розігрування євангельської історії не мало сенсу, якщо князь уже був мертвий. Натомість ці дії можна зрозуміти, якщо їх вчиняли із ще живим князем. В такому разі це могла бути імітація чуда, своєрідна гра, в якій тяжко хворий Володимир виконував роль розслабленого. І «режисери» цього «спектаклю» могли сподіватися, що Господь зцілить їхнього князя, що священна історія повториться.

Але дива не сталося. Невдовзі Володимир помер, а пам'ять сплутала послідовність подій. У такому вигляді епізод смерті Володимира міг дійти до автора *ПВЛ*, котрий не знайшов нічого кращого за те, щоб раціоналізувати незвичну процедуру з опусканням тіла як спробу приховати смерть князя⁵.

У запропонованій реконструкції маніпуляції з тілом «розслабленого» Володимира містять більше магії, ніж «правильного» християнства. Однак це не дивно. Вчорашні язичники ще сприймали Писання наївно і буквально. У цьому переконує відомий сюжет про «пояс» Володимира із *Хроніки* Титмара Мерзебургського (кн. 7: 74):

Rex predictus habuit lumbare venereum, innatae fragilitatis maius augmentum. Sed magister nostrae salutis Christus, cum lumbos luxuriae nocentis habundancia refertos precingi iuberet nostros, continenciam et non aliquod provocamen innotuit. Et quia de

*lucerna ardente a predicatoribus suis rex prefatus audivit, peccati maculam peracti assidua elemosinarum largitate detersit. Scriptum est enim: Facite elemosinam, ac omnia sunt vobis munda*⁶.

Не вдаючись у деталі сюжету, ясно, що в ньому відбилось наївно-буквалістичне ставлення Володимира і його русів до євангельських повчань. У цьому випадку заклик підперезати чрісла (Лк: 12, 35) князь втілює пряломінійно, що, напевно, дало привід до поширення не цілком пристойних пліток (які й дійшли до Титмара). У цьому контексті варто згадати і щедрю милостиню, яку паралельно із Титмаром описує ПВЛ:

бѣ бо любѣ словеса книжная . слыша бо єдиноу еуаѣлье чтомо . блжѣни млѣтвиѣ яко ти помиловани будѣѣ . и пакы продаите имѣнья вѣша и дадите нищѣмѣ . и пакы . не скрываете собѣ скровищѣ на земли . идеже тла тлѣть . и татѣ подѣкоповаюѣ . но скрываете собѣ скровище на нбсѣхѣ . идеже ни тла тлѣть ни татѣ крадутѣ . и Дѣда глѣща . блжѣн мужь милюя и дая . Соломона же слыша глѣща . вѣдѣи и нищему Бѣ взаимѣ даѣѣ . си слышавѣ повелѣ всѣакому нищему и оубоному приходити на дворѣ кнѣжѣ . и взимати всѣаку потребу . питѣе и яденѣе . и ѿ скотѣнѣчь кунами . оустрои же и се реѣѣ . яко немощниѣ и болниѣ не могутѣ долѣсти . двора моего . повелѣ пристроити кола . [и] вѣскладше хлѣбѣи . маса рыбы . вѣощѣ розноличныѣи . медѣ вѣ бчелкаѣ . а вѣ другыѣ квасѣ . возити по городу вѣпрашающѣмѣ . кде болниѣи и нищѣ не могутѣ ходити . тѣмѣ раздавѣху на потребу⁷.

Схоже, і тут Володимиром рухало не справжнє християнське милосердя, а бажання заслужити прихильність нового Бога і особисте спасіння через формальне виконання окремих приписів Біблії. Сильвестр слушно передає механізм ознайомлення князя з рецептами спасіння: «слыша бо єдиноу еуаѣлье чтомо» (пор. у Титмара: *a predicatoribus suis rex prefatus audivit*). Річ тільки в тому, як, слухаючи, князь і його оточення розуміли *Євангеліє* і як керувалися ним у своїх діях.

Загадкова пов'язка на стегнах, щедря милостиня і, якщо прийняти викладену тут ідею, імітування чуда з розслабленим — всюди помітна та сама манера «варварського християнства». Але така Русь була вже незрозумілою Русі початку XII ст. Туманне пригадування про останню спробу зцілити Володимира шляхом інсценування чуда з розслабленим під пером Сильвестра перетворилося на таємне поховання. Люди його покоління жили вже в оновленій Руській Землі, яку фактично перезаснував Ярослав після «руїни», що настала по смерті князя-хрестителя.

1 ПСРЛ 1: 130.

2 Писаренко Ю. Почему «потаиша» смерть князя Владимира (К летописной статье 1015 г.). *Ruthenica V* (2006), 238–248.

3 Петрухин В.Я. Успение Владимира Святославича и славянская традиция. *Славяноведение*. 2015, № 4, 60–63.

4 *Остромирово Евангелие 1056–1057 года. По изданию А.Х. Востокова*. М., 2007, 130.

5 Чи не розпізнав хроніст паралель з *Євангелієм*, чи, розпізнавши, не захотів наголошувати на ній — це питання залишається без відповіді.

6 *Monumenta Germaniae Historica. Nova series. Tomus IX. Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon* (Berlin, 1935), 489.

Пор. російський переклад: «Упомянутый король носил венерин набедренник, усугублявший [его] врожденную склонность к блуду. Но спаситель наш Христос, заповедав нам препоясывать чресла, обильный источник губительных излишеств, разумел воздержание, а не какой-либо соблазн. Услыхав от своих проповедников о горящем светильнике, названный король смыл пятно содеянного греха, усердного [творя] щедрые милостыни. Ибо написано: подавайте милостыню, тогда всё будет у вас чисто» (Назаренко А.В. *Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков. Тексты, перевод, комментарий*. М., 1993, 141).

7 ПСРП 1: 125—126.

Вадим Арістов

Неопознанная цитата из Александра Монаха у Илариона Киевского: к вопросу об антивизантийской полемике¹

Среди мотивов *Слова о законе и благодати*, чьи источники до настоящего времени не были выявлены, особое значение для уяснения полемического подтекста произведения имеет одна из представленных здесь версий рассеяния иудеев и разрушения Иерусалима:

[...] по знесеніи же господа іисовса оученикомъ же и інѣмъ. вѣровавшіимъ оуже въ христа сѣщемъ въ іерусалимѣ. и вбоимъ сѣмъ сѣщемъ. иоудеимъ же и христіаномъ. и крщеніе благодатное вбидимо блаше ѿ обрѣзанія законнааго. и не пріимааше въ іеросалимѣ христіанскаа цркви епискѣпа неубрѣзана. понсже старѣише творашесѣ соущии вѣ обрѣзанія. насиловаху на хр[ис]тіанья. рабычишти на сыны свободныа. и бываахж между ими многы распрѣ и которы. видивши ж свободнаа бл[а]годѣть чада своа христіаньи. вбидимы ѿ іудѣи. сыновъ работнааго закона. възопи къ бж. ѿжени іудѣиство и съ закономъ. расточи по странамъ. кое бо причастіе стѣню съ истиною. іудѣиствж съ христіанствомъ.

И ѿгнана бысть агарь раба съ сыномъ еѣ измаиломъ. и ісаакъ сынъ свободныа наслѣдникъ бысть авраамж отцж своемѣ. И ѿгнани быша іудѣи и расточени по страна. и чада бл[а]г[о]дѣтнаа христіаніи наслѣдници быша б[ог]оу и в[т]цоу (172a 11–172b 22).

Кажется, уже первый издатель *Слова* А.В. Горский намекал на сходство представленного Иларионом сюжета с отношениями между молодой русской церковью и Константинополем в середине XI в.: «Как хорошо приводит он (Иларион — *Т.Ш.*) замечание, что в Иерусалиме долгое время не было епископов из необрезанных!»². Так, по крайней мере, прочёл это брошенное вскользь замечание Горского И.Н. Жданов, развивая его в тезис об антивизантийской полемике *Слова*:

Замечание это следует, очевидно, понимать в том смысле, что в приведённых словах Илариона о насилии «сынов свободной» теми, кто «считал себя старше», должно видеть намёк на современные Илариону обстоятельства. Как устранение